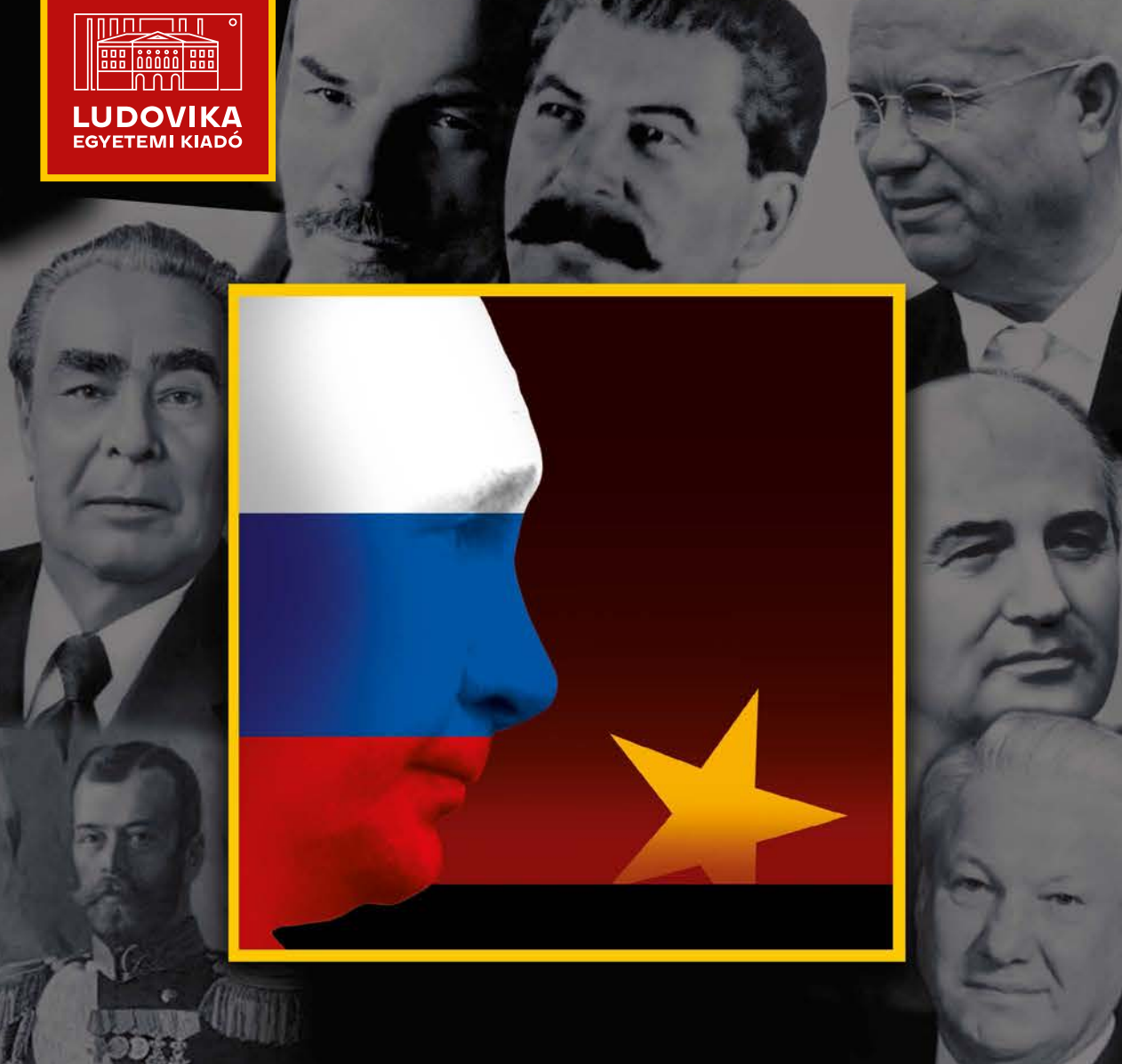

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Gecse Géza

Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021

Gecse Géza
Orosz nagyhatalmi politika
1905–2021

Gecse Géza

Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2022

Szakmai lektor
Jeszenszky Géza

A történelmi térképeket Száray Miklós szerkesztette, Kaiser Miklósné rajzolta.
Ukrajna és Moldva 1989-es szovjet népszámláláson alapuló nemzetiségi térképét
Kocsis Károly szerkesztette, Kaiser Miklósné rajzolta.

Borító
Liszi János

A szerkesztésben közreműködött
Bujdosó Erika

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerveztő: Bujdosó Hajnalka
Tördeleszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Kalcsics Ildikó

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

ISBN 978-963-995-005-4 (nyomtatott)
ISBN 978-963-995-006-1 (ePDF)
ISBN 978-963-995-007-8 (ePub)

© Gecse Géza, 2022
© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

Tartalom

<i>A mű születésének körülményeiről</i>	9
<i>Előszó</i> (Diószegi István)	11
<i>Bevezetés</i>	19
I. rész. Az imperializmusviták aktualitása és tanulságai	23
Az imperializmus mint történelmi kategória	24
Imperializmuselméletek	27
II. rész. Orosz birodalmi messianizmus (1905–1917)	47
Az orosz front mérlege (1914–1917)	57
A breszt-litovszki béke (1918)	64
Versailles és a Herceg-szigetek (1919)	73
III. rész. Szovjet forradalmi messianizmus (1917–1930)	83
IV. rész. Szovjet konszolidáció (1930–1945)	101
A szovjet államnacionalizmus (1933–1939)	102
Egyetértésben a nemzetiszocialista Németországgal (1939–1941)	114
Demokratikus pánszlávizmus (1941–1945)	120
V. rész. Az orosz emigráció (1917–1946)	133
VI. rész. A bipoláris rendszer kialakulása (1945–1949)	145
VII. rész. Globális szerepbe kerülve (1949–1953)	169
VIII. rész. Totalitarizmusból autoritarianizmusba (1953–1964)	177
IX. rész. A szovjet expanzió sajátosságai (1964–1983)	193
X. rész. Hidegháború – új eszközökkel (1983–1991)	209
XI. rész. Az egypólusú világ (1992–2001)	237
Az első csecsen háború (1994–1996)	238
Határon túli oroszok – a KRO megjelenése (1993)	248
A második csecsen háború kezdete (1999)	271
XII. rész. Orosz–amerikai „szerepcsere” (2001–2021)	275
Pánszláv újjászületés (1998)	276
Orosz–amerikai közeledés (2001–2003)	277
Orosz–amerikai távolodás (2003–2021)	280
Az ötnapos grúziai háború katalizátor szerepe (2008)	289
A Krím félsziget annexiója (2014)	305
<i>Epilógus</i>	311
<i>Összegzés</i>	317
<i>Abstract</i>	335
Felhasznált irodalom	337
Névmutató	361

*Professzorom,
Diószegi István emlékének*

A mű születésének körülményeiről

E monográfia szerzője nemcsak olyan országban született, amely ma már nincs, hanem olyan városban is, amelyet ma már nem találni meg a térképeken.

1962-ben ugyanis az egykori Orosz Birodalom fővárosát, Szentpétervárt, amelyet az I. világháború alatt pánszláv orosz nacionalista hevületből Petrográdra kereszteltek, Leningrádnak hívták, és a már szintén nem létező Szovjetunió második legfontosabb városa volt, valamint a ma már leginkább puccsként jellemzett bolsevik forradalom fészkeinek számított.

Anyai ágon észt felmenőim az egykori Orosz Birodalom központjában, főként a tengerészetben találták meg a számításukat, ezért félig akár ma is őshonosnak mondhatnám magam Szentpéterváron, és lehetne a nevem Jura, esetleg Jüri, Vambola vagy Tõnu. Még szerencse, hogy sikerült az oroszokat meggyőzni: a Géza keresztnév létezik. Frissen egyetemet végzett kárpátaljai magyarként apám tudta, honnan szerezze be a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának névjegyzékét (hiszen Kárpátalja 1945 után a Szovjetunió része lett, ezért ebbe a névjegyzékbe bekerültek a magyar keresztnévek is). Ezért aztán valamennyi hivatalos szovjet személyi dokumentumomban és az anyakönyvi kivonatomban is ez a név és a *nemzetisége magyar* kitétel szerepelt. A kezdeti néhány hónapot leszámítva, amelyet szülővárosomban töltöttem, egészen kilencéves koromig Kárpátalján laktunk, majd átköltöztünk a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Kemezsére, nagyanyám testvéréhez, abba a házba, amelyet 1907-ben még ükapám építtetett, és amelyet azóta meg is örököltem. Négy év itt, két év Nyíregyházán, majd következett Budapest, ahol aztán a gimnázium négy, majd a bölcsészkar öt éve után az MTA tudományos továbbképzési ösztöndíjasaként egyik legkedvesebb tanárom, Diószegi István diplomáciatörténész tanszéke lett három éven át a kutatóhelyem. Majd a Magyar Rádió belpolitikai rovatának munkatársaként mint óraadó tanár negyed századig tanítottam is az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén. Most a Károli Gáspár Református Egyetemen kapok hasonló megbízatást – főként 19. és 20. századi nemzetközi témakörben, amelynek keretében a diákokkal közösen vizsgáljuk Európa hatalmai, így az Osztrák–Magyar Monarchia, Oroszország, illetve a Szovjetunió és Magyarország világpolitikában elfoglalt helyét és szerepét.

Doktori értekezésemet a 19. századi Oroszország és Ausztria–Magyarország egymáshoz való viszonyáról védtem meg 1992-ben, amelynek *Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből* lett az alcíme, és 1993-ban jelent meg az Interetnica Kiadónál. Ekkor már a Magyar Rádió munkatársa voltam, mint ahogy 2007-ben is, amikor további kutatásaimmal kiegészítve, a 20. századi események beemelésével bővítettem a *Bizáncról Bizáncig* című művet, amelynek ekkor már *Az orosz birodalmi gondolat* alcímet adtam, és amely a Nemzeti Tankönyvkiadónál jelent meg.

Közben kutattam az Amerikai Egyesült Államokban, kicsit többet Moszkvában, legutóbb 2008-ban a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjának köszönhetően, de igyekeztem más módon is becsatornázni látókörmbe nemcsak azt, amit a levéltárakban és könyvtárakban találtam, hanem azt is, amit történelemszeink közreadtak.

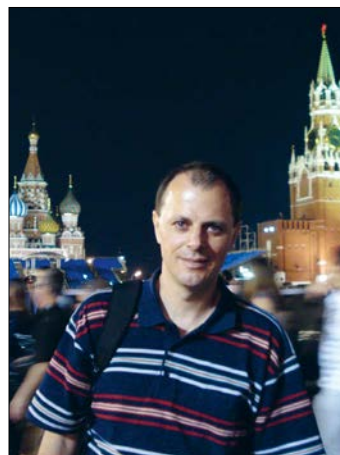
2011-ben a tallinni Ajakirjade Kirjastus kiadó jóvoltából megszületett 2007-es könyvem észt nyelvű változata, a *Bütsantsist Bütsantsini. Suurvene mõttelaadi olemus* (fordította Tõnu Kalvet), amely korábbi műveimnél annnyival volt teljesebb, hogy szerepelt benne az ezredforduló utáni évtized orosz külpolitikája is – egészen 2010-ig. A kötetet – észtországi megjelenését követően – Tallinnban és Tartuban 2012-ben, közönségtalálkozó és sajtótájékoztató keretében ismertettük.

Orosz külpolitikával kapcsolatos kutatásaimat 2014-ben a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (Retörki) anyagilag is támogatta – amiért köszönettel tartozom nekik. Folyamatosan dolgoztam, és 2015-ben megszületett *Birodalmi gondolat és gyakorlat a nagyhatalmak 19. és 20. századi politikájában* című értekezésem, amelyben kifejezetten a 20. századi Oroszország külpolitikájának bemutatására törekedtem. Téma-vezetőm az ELTE-n Majoros István volt, 2015-ben Diószegi István és Gulyás László lettek az opponenseim. Észrevételeiket, miként egykori ELTE-s kollégáimét is, felhasználtam. Szakmai szempontból Tefner Zoltánt a 20. század első felének, Tömösváry Zsigmondot pedig a rendszerváltást követő Oroszország történetével kapcsolatban kértem kéziratom áttanulmányozására. Mészáros Andrászt pedig arra, hogy nyelvi szempontból nézze át írásomat. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpontja Jeszenszky Gézát jelölte ki kéziratom lektorának, akinek az észrevételeit, javaslatait kötelességemnek éreztem figyelembe venni. Jeszenszky Géza ösztönzésére tágitottam vizsgálódásom időhatárát napjainkig. Többéves munka eredménye kerül most így az olvasó kezébe.

Az előszó megírására egykori mentoromat, Diószegi István kértem fel; a diplomácia-történet nemzetközi hírű kutatója 2020 májusának végén elhunyt, így ez a mostani az utolsó munkája.

Azzal, hogy ezt a kötetet neki ajánlom, talán sikerül köszönetemet utólag is kifejeznem azért a sokrétű szakmai és emberi segítségért, amelyet Diószegi Istvántól három évtizeden keresztül kaptam.

A szerző

Előszó

Ismert tény, hogy a magyar politikai vezető réteg az 1831-es lengyel felkelés leverése óta russzofóbiás volt. Ezt az oroszokkal szembeni ellenérzést az 1849-es cári intervenció, a magyar szabadságharc leverése csak fokozta. Deák Ferenc azzal érvelt a kiegyezés megkötése mellett, hogy Magyarország nem tudna megállni a felemelkedő Németország és a hatalmas cári birodalom között. Érvelését a késői utókor igazolta: az 1956-os magyar felkelés a szovjet intervenció következtében bukott el, és Magyarország tartósan a szovjet befolyási övezet része lett.

A cári Oroszország egyébként a kor követelményeihez igazodva hódító politikát folytatott, és Európa keleti részét, valamint az egész Távol-Keletet Közép-Ázsiával együtt maga alá gyűrte. A hódítás eredményeként viszont etnikai tekintetben nem homogén birodalom, hanem egy soknemzetiségű állam jött létre.

Gecse Géza művében helyesen mutat rá, hogy az orosz nemzet a birodalmon belül nem alkotott többséget a jelentős részt türk eredetű muszlim és más nem orosz népekkel szemben, így már a 19. század második felétől rákényszerült arra, hogy a hódítás ideológiai támasztékaul a „pánszlávizmust” vegye igénybe. Ugyanakkor szembesülnie kellett azzal a kihívással is, hogy a hatalmas szibériai térséget nem tudta, és máig sem tudja benépesíteni.

A soknemzetiségű Orosz Birodalom mellett a szerző az I. világháború előtti más soknemzetiségű birodalmakra, így a Habsburg Monarchiára és az Oszmán Birodalomra is kitér, bemutatva a nacionalizmus integráló és dezintegráló jellegét. Hasonlóképp foglalkozik a nacionalizmus és imperializmus teoretikusaival, így Karl Kautskyval, Karl Rennerrel, Otto Bauerrel, Joszif Visszarionovics Sztálinnal és Vlagyimir Iljics Leninnel.

A három orosz rendszer közül a szerző a cári Oroszországot mint a kudarcok történetét mutatja be. Leírja, hogy III. Sándor oroszosító politikája a 19. század végén a lengyel ellenállás miatt futott zátonyra, a távol-keleti terjeszkedés a Japántól 1904–1905-ben elszenvedett vereség miatt bukott meg, a balkáni szláv országokat pedig nem sikerült az Osztrák–Magyar Monarchia ellen egyesítenie. Így utódja, II. Miklós rákényszerült arra, hogy lazítson az önkényuralmon, és áttérjen a látszólagos alkotmányos monarchiára. A Franciaországgal még 1893-ban megkötött szövetség pedig arra vette rá, hogy szövetségi kötelezettségének eleget téve beléptesse Oroszországot az I. világháborúba, amely súlyos vereséggel végződött, és a februári forradalom kitöréséhez, azzal együtt pedig a cárizmus bukásához vezetett.

A háborúba befáradt katonatömegek számára mozgósítóerőként hatott a bolsevikok békepolitikája és a minden hatalmat a szovjeteknek követelő jelszava. De arra is rámutat, hogy a bolsevikok ezzel együtt sem jutottak volna hatalomra, ezért választották az államcsínyt, és még a szabad választások előtt magukhoz ragadták a hatalmat, amely különben az „eszerek” pártjának jutott volna.

Hatalomra kerülve a bolsevikok megvalósították, amit programként maguk elé tűztek, és a szocialista világforradalom felé vették az irányt. Ennek keretét a Kominternt találták alkalmasnak.

A szovjet kommunista pártnak azzal kellett szembesülnie, hogy küldetéstudata elle- nére magára maradt. Az oroszországi szocializmus válaszút elé került: vagy egyedül maga építi fel a szocialista társadalmat, vagy lemond küldetéséről.

A bolsevik párton belül megoszlottak a vélemények. Lenin 1924-ben elhalálozott, de utódaira nem hagyott egyértelmű útmutatást. A szovjet állam megalapítója egyszer úgy nyilatkozott, hogy „elképzелhetetlen, hogy a szovjet köztársaság az imperialista államok gyűréjében tartósan fennmaradjon”, máskor meg azt mondta, „10-20 évi helyes, kölcsönös viszony a parasztsággal, akkor biztosítva van a győzelem világméreteken”. Ugyanabban az évben (1923-ban) írta: „mindenünk megvan ahhoz, hogy felépíthessük a szocialista társadalmat”, és „nem vagyunk elég civilizáltak ahhoz, hogy közvetlenül térjünk át a szo- cializmusra”. Mint a szerző rámutat: „Ilyen előzmények után robbant be a szovjet közéletbe a »szocializmus egy országban vita«.” 1925 és 1926 folyamán Trockij és Zinovjev kifejtette, hogy „a szocializmust nem lehet egy országban felépíteni, mert a parasztság előbb-utóbb a proletárforradalom ellen fordul”. Sztálin ezzel szemben – mint írja – a realista álláspontot képviselte. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának plénumán sikerült is elérnie, hogy Trockijt lehurrogják, így Trockijt előbb 1928-ban Alma-Atába száműzték, rá egy évre pedig a Szovjetunióból is kiutasították. Trockij előbb Törökországba ment, majd néhány ország érintésével Mexikóba, ahol Sztálinnak sikerült meggyilkoltatnia.

Gecse Géza jelentős érdeme, hogy kimutatja az összefüggést a „szocializmus egy országban vita” és a sztálini nagy terror megindulása között. „Sztálin kijelentése – írja – a megfáradt apparátus számára megnyugtató volt, bár senki sem tudta, mi értendő szo- cializmuson. A parasztok elleni tömeges terror, vagyis a kulákküldözés és 1932 után a politikai terror, a tisztogatás, amely 1934 decemberétől, a Kirov-gyilkosságtól kapott lendületet. 1932–1933-ban a sztálini rezsim mesterséges éhínséget szabadított Ukrajnára, amelynek során hétmillióan pusztultak el. Ilyen szempontból tehát a Szovjetunióban a sztálini forradalom évének 1929 nevezhető.”

Visszatérve a „szocializmus egy országban” problematikájához, a szerző rámutat arra, hogy a fordulat után a Szovjetunió kétarcú politikát folytatott. A hagyományos orosz imperializmus és nacionalizmus elutasítását felváltotta az államközpontú orosz nacionalizmus hagyományainak beépítése a szovjet ideológiába, továbbá az európai *status quo* tisztelete. „Vagyis a Szovjetunió nemzetközi politikájában a forradalmi irányultságot stabilitásközpontúság váltotta fel.”

A szerző a szovjet külpolitika gyökeres fordulatát is bemutatja, amelyet az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktummal jellemez. Ennek értelmében a németek és a szov- jetek végrehajtották Lengyelország „negyedik felosztását”. E fordulat ideológiai alá- támasztására szovjet részről hamarosan rehabilitálták az addig reakciónak minősített pánszlávizmust, és azt az orosz államnacionalizmus piedesztáljára emelték. Ettől kezdve a demokratikus pánszlávizmus lett az eszmei alapja annak, ahogy a németek elleni háborút megvívták. Ennek érdekében rehabilitálták a nagy szláv elődöket: Alekszandr Nyevszkijt, Alekszandr Szuvorovot és Mihail Kutuzovot, valamint az ortodox egyház szentjeit, a cári reakciót szolgáló orosz tábornokokat pedig az internacionalista Vörös Hadsereg példaképeivé tették.

Moszkvai űrhajósemlékmű

Forrás: Gecse Géza felvétele

A bipoláris rendszerről írt fejtegetések a mű egyik legértékesebb részét képezik. A szerző ebben a szövetségesek közötti szakítást mutatja be. A győzteseknek Potsdamban ugyan sikerült megegyezniük Európa újjászervezésében, de a szovjet szárazföldi katonai túlerő és az amerikai atombomba megjelenése kölcsönös bizalmatlanságot ébresztett a háborús együttesben. Annál is inkább, mert mindkét fél saját képére akarta formálni az általa megszállt területet.

A nyugati hatalmak – válaszul a szovjet törekvésekre – egyesítették németországi megszállási övezetüket, és meghirdették a Marshall-tervet, hogy a lerombolt Németországot újjáépítsék, és alkalmassá tegyék arra, hogy ellensúlyt képezzen a feltételezett szovjet terjeszkedéssel szemben. Ami a szovjetek által megszállt országokat illeti, Sztálin nem mondott le azok szovjetizálásáról, de – nem tudni, milyen taktikai megfontolásból – átmeneti szünetet tartott. A megszállt országok szabad választásokat tarthattak és koalíciós kormányokat alakíthattak. A szünet azonban nem tartott sokáig: 1947 őszén nyílt szovjetizálás kezdődött.

Időközben azonban kiderült, hogy a legmegbízhatóbb országnak tekintett Jugoszlávia elkóborolt a nyájból, és saját útját akarta járni. Válaszul az immár kommunista országok a Szovjetunió vezetésével kizárták Jugoszláviát a „kommunista anyaszentegyházból”

(az időközben létrehozott Kominformból), és az „imperializmus láncos kuttyájává” minősítették. Jugoszlávia „árulása” viszont – mint a szerző helyesen mutat rá – időszerűtlenné tette az eddig központi ideológiai fegyvernek számító pánszlávizmust, és helyébe ismét az „orosz patriotizmus” internacionalizmussal vegyített változata lépett. Gecse Géza munkája következő részének a *Totalitarizmusból autoritarizmusba* címet adta. Az idegen szavak szótárában az előbbi „korlátlan hatalmú államot”, az utóbbi „tekintélyelvű államot” jelent. Szovjet viszonyokra lefordítva ezen azt szándékozik érteni, hogy a „sztálini zsarnokság” helyébe egyfajta törvényesség lépett. Ez annyiban megállja a helyét, hogy nem küldtek a Gulagra törvényes ítélet nélkül százezreket, de a rendszer alapjában véve nem változott.

A szerző a továbbiakban rámutat, hogy Hruscsov 1956 elején az SZKP XX. kongresszusán Sztálin bűneiről elmondott beszédének nem várt következményei lettek. Lengyelországban és Magyarországon válság alakult ki. Lengyelországban ezt Gomulka visszahelyezésével sikerült megfékezni, de Magyarországon forradalom tört ki.

A magyar forradalom a szovjet politikára egészében véve kedvezőtlen hatást gyakorolt. A szerző leírja, hogy 1957 novemberében korrigálták a XX. kongresszus megállapítását, és leszögezték, hogy a „szocialista országok kölcsönös viszonyának elválaszthatatlan része a kölcsönös testvériség, és nem hagyhatják, hogy veszélyeztessék az elért eredményeket”.

Hruscsovot 1964-ben Leonid Brezsnyev követte az első titkári székben, aki a szerző szerint kiegyensúlyozott és kiszámítható politikus volt. De ő is szemben találta magát valamilyen kelet-európai problémával. Ezúttal Csehszlovákia mutatkozott a „szocializmus gyenge láncszemének”. Az első titkári pozíciójába került Alexander Dubček programjában meghirdette „az emberarcú szocializmust”, amely néhány szabadságjog engedélyezését jelentette. A szovjet vezetés ebben is veszélyt látott Moszkva számára, mert ez a formula elvezethetett a többpártrendszer bevezetéséhez. Bár Dubček, tanulva a magyar tapasztalatból, nem feszítette a húrt a szakadásig, a szovjet intervenciót nem kerülhette el. Moszkva ez alkalommal már vigyázott arra, hogy ne egyedül fojtsa el a „prágai tavaszt”, ezért a Varsói Szerződés országaival együtt interveniált. De Románia ebben nem vett részt, Kína pedig „szemérmetlen fasiszta politikának” nevezte a beavatkozást.

A „csehszlovák lecke” így Gecse Géza szerint arra készítette a szovjeteket, hogy lemondjanak a nyers erőszakról, és a jövőben kétoldalú szerződésekkel láncolják magukhoz „a szocialista tábor” országait. Mint írja, 1969-től Moszkva elhatározta, hogy a KGST keretében a gazdasági együttműködést „hosszú távú szocialista integrációvá” mélyíti. Ez nem volt ugyan minden szempontból kifizetődő az oroszok számára, de az 1973-as olajárrobbanás gazdasági háttérrel biztosított számukra az aktív külpolitikához is.

A mű szerzője az 1970-es évek szovjet belpolitikájára is kitér, és két karakterisztikus ellenzéki irányzatot mutat be. Az úgynevezett patriótákat, akiket alapvetően antiszemitaikként jellemez. Ez az irányzat a maradék zsidóságot azzal vádolta, hogy titkos összeesküvést szerveznek az egész világ feletti hatalom megszerzéséért. A másik jelentős ellenzéki irányzat a szerző szerint a „nyugatosoké” volt, amelyet az orosz hidrogénbomba feltalálója, Andrej Szaharov vezetett. Az ő nevéhez fűződik a „konvergenciaelmélet”, a szocialista és a kapitalista világ közeledésének doktrínája. Gecse Géza a továbbiakban

leírja, hogy 1979 decemberében a Szovjetunió „testvéri segítséget” nyújtott az afganisztáni szovjetbarát rezsimnek. Helyesen állapítja meg, hogy Brezsnyev nem tanult a britek kudarcából, akiknek bicskaja 100 évvel korábban ugyancsak beletört az afganisztáni vállalkozásba.

A mű további részében a szerző a lengyel eseményekre fordítja figyelmét, ahol hasonló válságjelenségek mutatkoztak, mint 1956-ban Magyarországon és 1968-ban Csehszlovákiában. A szerző úgy véli, hogy a Szovjetunió azért nem alkalmazta a „Brezsnyev-doktrínát”, mert katonai erejét egyrészt lekötötte az afganisztáni intervenció, másrészt pedig Jaruzelski tábornok személyében megfelelő embert talált Varsóban a helyzet „normalizálására”.

Gecse Géza helyesen mutat rá arra, hogy a fegyverkezési versenyben a Szovjetunió az 1970-es években csaknem utolérte az amerikaiakat, sőt bizonyos területeken meg is előzte vetélytársát. A stratégiai rakétaállomány némileg meghaladta az amerikaiét, felépült a szovjet hadiflotta komoly tengeralattjáró-állományával. Mindehhez, mint írja, továbbra is az olajárrobbanás biztosította a gazdasági hátteret. Helyesen mutat azonban arra is rá, hogy a nyugati világ összesített évi nemzeti terméke négyszer-ötször nagyobb volt, mint a Szovjetunióé.

Ezt az előnyt használta ki Ronald Reagan amerikai elnök 1981-ben történt hivatalba lépése után, amikor 1983-ban meghirdette a „stratégiai védelmi kezdeményezést”. Ez annyit jelentett, hogy a világűrbe telepített lézeres elektronikai eszközökkel atomvédernyőt emelt az Egyesült Államok fölé, hogy ezzel megakadályozza a nukleáris rakéták becsapódását Amerika területére, amivel tulajdonképpen semlegesíteni volt képes a szovjet atomütőerőt.

De Gecse Géza nemcsak ezért tartja zseniális politikusnak Reagant, hanem azért, mert felismerte, hogy a Szovjetunió állampolgárainak nemcsak a megígért „földi mennyországot” nem tudja biztosítani, hanem hiánygazdaságával a civilizált hétköznapiakat sem. Csillagháborús programjával ezért arra törekedett, hogy a szovjet társadalom a fegyverkezési versenybe belerokkanjon.

Időközben a Szovjetunióban gyökeres személyi változások mentek végbe, és 1985-ben a Politikai Bizottság legfiatalabb tagját, az 54 éves Mihail Gorbacsovot választották meg első titkárnak.

Gorbacsov olyan jelszavakat kezdett használni, amelyek ugyan az orosz múltban gyökereztek, de semmi közülük sem volt a bolsevizmushoz. A *peresztrojka* (reform) vagy a *glasznoszty* (nyilvánosság) közül – mint a szerző rámutat – a glasznoszty mutatkozott a sikeresebbnek. Ez eleinte annyit jelentet, hogy a lapok írhattak olyan visszaélésekről, amelyekről az újságok addig nem számolhattak be egyáltalán.

A szerző a továbbiakban Gorbacsov bukásának okát sok más szerzővel együtt abban látja, hogy a szovjet pártfőtitkár a maga idejében nem ismerte fel a nemzeti kérdés destruktív potenciálját.

Az Afganisztánból való kivonulást követően a Szovjetunió belüli erjedést Gecse Géza azzal illusztrálja, hogy 1989. december 20-án a Litván Kommunista Párt 80 százalékos többséggel önálló kommunista pártot alapított. Ráadásul 1990. március 11-én Litvánia Legfelsőbb Tanácsa az ország függetlenségének helyreállítását szavazta meg.

1990. február 12-én Gorbacsov telefonon tudatta az NDK miniszterelnökével: kérdéses, hogy abban a helyzetben lesz-e, hogy ragaszkodjon ahhoz, hogy az egyesített Németország ne legyen a NATO tagja.

Gorbacsov főtitkári tisztségében Európa legnépszerűbb politikusa volt ugyan (1990-ben Nobel-békedíjat kapott), de hazájában egyes intézkedései miatt (mint például a szeszes italok fogyasztásának korlátozása) sokan nem kedvelték. A szerző azt sem feledkezik megemlíteni, hogy a Szovjetunióból kiválni szándékozó köztársaságok mozgalma annyira felbőszített az SZKP vezetői közül néhányat, hogy 1991. augusztus 19-én fegyveres puccsot szerveztek az orosz fővárosban. Ekkor Borisz Jelcin mint az Oroszországi Föderáció elnöke sietett Gorbacsov segítségére. Valójában az történt, hogy néhány hónap múltával Jelcin orosz elnök, Kravcsuk ukrán elnök és Suskevics belorusz elnök kihúzták a talajt Gorbacsov lába alól, és ezzel lemondásra készítették.

Fontos megjegyezni, hogy Kravcsuk és Suskevics részéről ez magától értetődő volt, hiszen mindketten önálló Belorussziát és Ukrajnát akartak, de Jelcint önös érdek inspirálta, és csatlakozásával tulajdonképpen hazaárulást követett el. Csatlakozása nélkül ugyanis a Szovjetunió még néhány évig elvegetált volna.

Így azonban a Szovjetunió 15 önálló államra hasadt, közülük az Oroszországi Föderáció számított a Szovjetunió jogutódjának. A Szovjetunió helyébe lépő Független Államok Közössége (FÁK) nem volt több, mint pusztán fikció.

A Szovjetunió felbomlásával megszűnt a világ bipolaritása, és az Amerikai Egyesült Államok mint szuperhatalom egyedül maradt a porondon.

A posztszovjet Oroszország jellemzésére a szerző három tényezőt emel ki. Először, hogy Oroszország elveszítette szuperhatalmi pozícióját, másodsor, hogy etnikai tekintetben homogénebb lett, mint bármely korábbi államalakulat (lakosságának 80%-a orosz volt), harmadszor, hogy ennek ellenére soknemzetiségű állam maradt, és nemzetiségei jelentős részben türk eredetűek voltak, így ázsiai karaktere némileg erősödött. Az is az új sajátosságok közé tartozott – ami addig nem fordult elő az újkori orosz történelem során –, hogy 25 millió orosz idegen országokba került. Mindezen tényezők a destabilizáció irányába hatottak. De a posztszovjet Oroszország – mint a szerző írja – a belső stabilitást is nélkülözte. Nem volt tisztázva az elnöki és a parlamenti hatáskör, és mindkét fél magának követelte a vezető szerepet. Jelcin ennek azzal vetett véget, hogy szétlővette az orosz „fehér házat”, és korlátlan elnöki hatalmat teremtett.

A gazdasági lecsúszást – amint a szerző fogalmaz – így sem tudták megállítani. Míg Magyarországon ekkor évi 30% volt az infláció, Oroszországban havonta volt 30%-os a rubel értékcsökkenése.

Az 1998-as pénzügyi válság után Bosznia, majd Szerbia 1999-es NATO-bombázása a maradék tekintélyétől is megfosztotta Jelcin elnököt. A válság kritikussá erősödését az idős politikus érezte, ezért bízta meg 1999 őszén kormányalakítással, majd december végén ügyvezető elnökséggel Vlagyimir Putyint, aki a 2000-es választásokat szép eredménnyel megnyerte.

A szerző Putyin első elnöki periódusát pozitívan ítéli meg, mert – mint írja – sikerült megzabolázni az oligarchákat, akik Jelcin idején csaknem foglyul ejtették az államot.

Ezt követően Gecse Géza áttér az amerikai külpolitika ábrázolására, amelyet a New York-i ikertornyok lerombolása után agresszívként jellemez. A védelmi miniszter helyettesének kijelentését idézi, aki szerint „elérkezett az idő a Közel-Kelet demokratikus átalakítására, és ennek első lépése az iraki diktátornak a hatalomból való eltávolítása”.

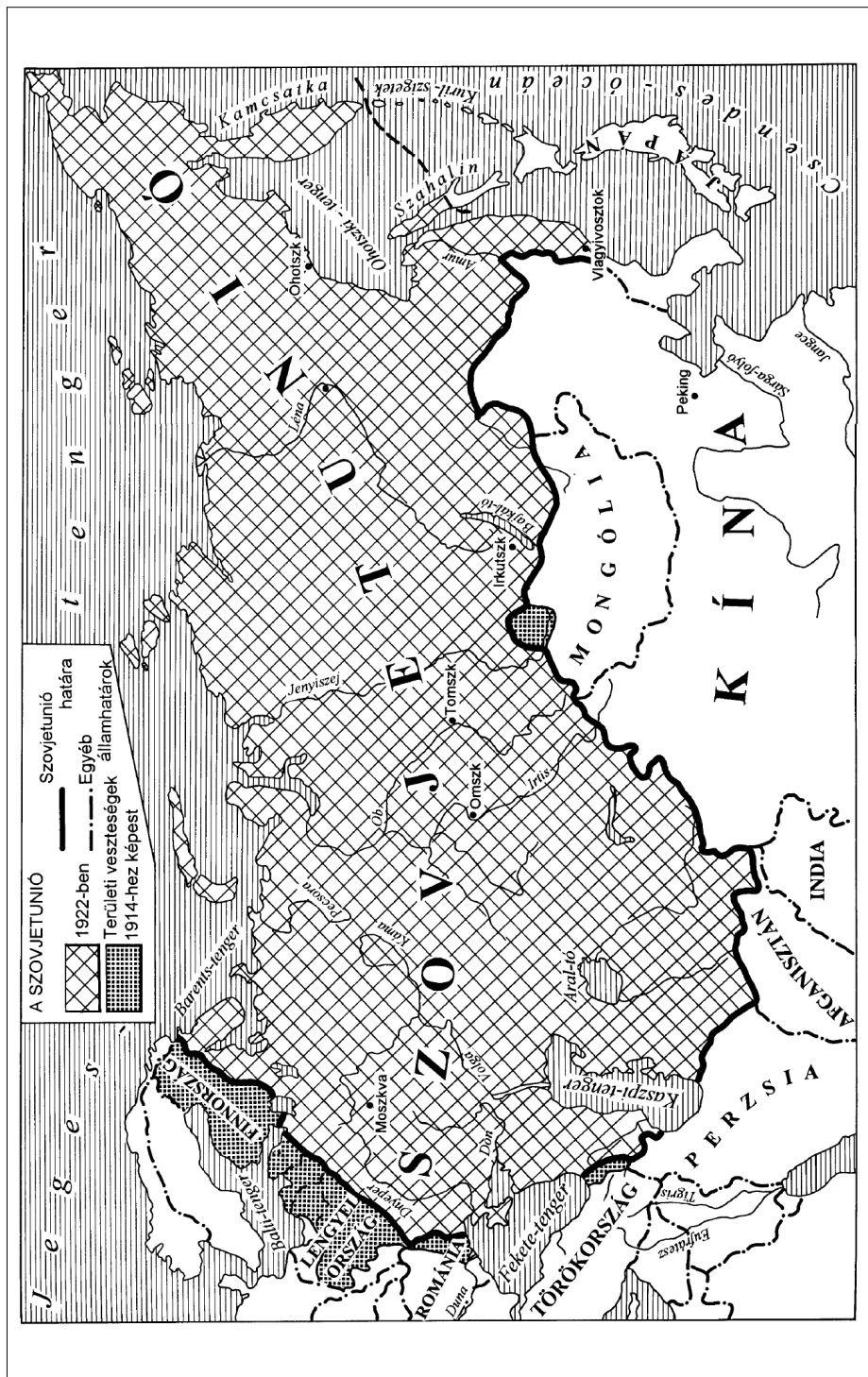
A továbbiakban a szerző arra mutat rá, hogy a 2001. szeptember 11-i terrortámadás egyik következményeként a feszült orosz–amerikai viszony látványosan javult. De ez nem bizonyult tartósnak, mert Moszkva nem értett egyet az iraki intervencióval. Végül az mégis javára szolgált, mert Irak kiesése folytán újabb olajárrobbanás következett be, amely az orosz államkincstárt gazdagította.

Arra is helyesen mutat rá Gecse Géza, hogy a világpolitikában orosz–amerikai szerepcserre következett. Míg addig a Szovjetunió interveniált fegyveresen, most az Egyesült Államok tette ugyanezt.

Budapest, 2020. április 17.

Diószegi István
diplomáciatörténész,
a Magyar Tudományos Akadémia doktora

I. térkép. A Szovjetunió területe, 1922
 Forrás: Gecse (2007): i. m. 208.

Bevezetés

Oroszország – Európa legnagyobb szárazföldi birodalmaként – 300 éve befolyásolja Magyarország életét, 1944-től kezdve 1989-ig pedig a Szovjetunió képében ezt rendkívül erőteljesen tette.¹ A szovjet elképzelések a korábbi klasszikus orosz imperialista törekvéseknél tehát sokkal közvetlenebbül hatottak a Kárpát-medencében élő magyarság életére, közvetve, áttételeken keresztül pedig azóta is befolyásolják sorsunkat.² A nagyhatalmak közül ezért a különböző orosz államok: a cári Oroszország, a Szovjetunió és az 1991 utáni köztársasági orosz szövetségi állam birodalmi törekvéseinek, idegen szóval: imperializmusának a vizsgálata kitüntetett jelentőségű a számunkra.

Oroszország Európának a 16. század óta birodalomként volt a része. A 19. századtól napjainkig Európa legnagyobb létszámú hadseregét tudhatja a magáénak. A 19. század folyamán modernizálódni kezdett, az 1880-as években pedig III. Sándor cár megpróbálta az állami politikát orosz nemzeti alapokra helyezni. Ez csak részben sikerült, mivel e törekvése sok helyütt az asszimiláció helyett aktív oroszellenességet váltott ki, tehát pont az ellenkezőjét érte el annak, amit szeretett volna, és ezt ő is észrevette. A nyílt erőszakkal folytatott oroszosító politikát ezért feladta, az orosz nacionalizmus pánszláv irányzata által követelt európai expanzió helyett pedig – részben a Balkánon zajló eseményekre reagálva – Keleten próbáltak terjeszkedni. A japánoktól elszenvedett 1905-ös vereség után immár II. Miklós cár a politikai rendszer reformjába kezdett, de nem kívánt olyan következetes lenni, mint Európa vezető monarchiái.

Oroszország, a Szovjetunió, sőt a posztszovjet Oroszország egyaránt két kontinensre kiterjedő, többnemzetiségű, multikulturális hatalmak. Bel-, kül-, nemzetiségi politikájuk, valamint a birodalom belső kohéziójának a kérdései egymástól elválaszthatatlanok, ezért egyikőjük külpolitikai törekvéseinek esetében sem tekinthetünk el szerkezeti egységeik, nemzeti, nemzetiségi és külpolitikájuk vizsgálatától. Ezek a tényezők ugyanis döntő mértékben befolyásolták mind a Romanovok, mind a szovjetek államának akció- és expanziós képességét, illetve az új, a jecini, majd a putyini Oroszország mozgásterét is. Összefüggéseiben vizsgálom tehát ezeket a tényezőket, mindamellet imperializmus-központúan. Pusztán az imperializmus szándéka vagy programja önmagában ugyanis nem jelent imperializmust, birodalmi politikát – a gyakorlatban. Ahhoz szükség van arra

¹ Ahogy a Baráth Magdolna – Rainer M. János szerzőpáros fogalmaz: „Magyarország a második világ-háború végén a Szovjetunió érdekszférájába került. A vesztes háború, majd a szovjet katonai megszállás egészen a nyolcvanas évtized végéig alapvetően határozta meg a magyar bel- és külpolitikát. A szovjet politikai akarat érvényesült minden olyan kérdésben, amelyet Moszkvában úgy ítélték meg, hogy az a Szovjetunió katonai-biztonsági érdekeit, illetve rövidebb vagy hosszabb távú politikai szempontjait érinti. A magyar politika törekvései ezen a viszonyrendszeren belül, azzal összhangban, esetleg azok mellett érvényesülhettek. Konfliktus esetén abszolút primátusa volt a szovjet érdekeknek.” Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP arcúmaiból 1985–1991*. Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 15.

² A témáról lásd Gecse Géza: *Állam és nemzet a rendszerváltás után*. Budapest, Kairosz Könyvkiadó, 2002. A kötetben az 1991 és 2002 közötti magyar külpolitikával kapcsolatos interjúk, illetve riportok találhatók.

a képességre, hogy a szándékot valóra tudják váltani. Az imperializmus sokféleképpen megnyilvánulhat, de elsődleges, klasszikus megnyilvánulási formája a területi expanzió. Az orosz, majd a szovjet állam – a képességek birtokában – nem idegenkedett az imperializmusnak ettől a formájától. Geopolitikai adottságai mind a Romanovok, mind pedig a szovjetek államának hasonlóak voltak, filozófiájuk és társadalomszervezési gyakorlatuk viszont jelentősen eltért.

Ennek tükrében érdekes a 19. század utolsó harmadában jelentkező újfajta imperializmuson belül az akkori orosz imperializmus, a különböző expanziós koncepciók (az eurázsiai imperializmus és a pánszlávizmus) elhelyezkedése, illetve kudarcuk és további sorsuk követése, főként a világháborús megpróbáltatások következtében. Vannak ennek – természetesen – az összes többi ekkori, majd későbbi imperializmussal hasonló vonásai. Ezekről is szó lesz, de csupán egy-egy példa erejéig annak függvényében, hogy mennyire lehet egy az orosz történelemben is fellelhető fontos tendenciát alátámasztani, hiszen máskülönben e munka terjedelmi kereteit szétfeszítenénk. A világháború alatt a 19. század óta jelen lévő és 1906 óta a Dumában a pártok által is megjelenített orosz expanziós elképzelésekkel párhuzamosan erősödött meg a narodnyik nihilista hagyománytól nem idegen, a klasszikus imperialista elméleteket elutasító bolsevik irányzat, amelynek a világháborús fronttapasztalatok hatására sikerült uralomra jutnia. Az 1920-as évektől pedig nemzeti(ségi) tartalmakkal telítette (*korenizacija*) a szovjet állam politikáját.³

Soknemzetiségű ország lévén – mint ahogy majd látni fogjuk – a nemzetiségi kérdés is komoly szerephez jut Moszkva külpolitikai irányvonalának formálásában, mikor nagyobb, mikor kisebb mértékben.⁴ Az 1930-as évektől a moszkvai vezetés az orosz nacionalizmus előbb részleges, majd a világháború alatt a *demokratikus pánszlávizmussal* kiegészülve annak mind teljesebb rehabilitálására kerített sort. E politika bevezető szakaszát szovjet államnacionalizmusnak nevezem.

A Szovjetunió kivételesen jó geostratégiai helyzete, erőltetett iparfejlesztése és óriási szárazföldi hadereje, valamint ideológiájának akkori vonzereje miatt az Egyesült

³ A *korenizacija* jelentése „(meg)gyökeresítés”. Politikai értelemben a nemzeti-nemzetiségi jelleg erősítését értették alatta, és a szovjet állam először a polgárháborút követően érvényesítette az országban. Az OK(b)P 1923. áprilisi, XII. kongresszusán fogadták el mint programot: „a nemzetiségi körzetek helyi, nemzetiségi káderekkel való feltöltését.” Lásd Gyóni Gábor: Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió? In Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2009. február 9-én megtartott nemzetközi konferencia anyaga*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009. 81.

⁴ Itt különösen a szovjet muszlimpolitikának lesz jelentősége az 1920-as évek első felében. Összetettsége, sokrétősége miatt nem foglalkozom sem az orosz, sem a szovjet állam kifejezetten zsidókkal kapcsolatos politikájával, amennyiben annak nincs szorosan köze az orosz vagy a szovjet államnacionalizmushoz, illetve az állam külpolitikájához. Ezért nem olvashatnak monográfiámban az 1920-as években létrehozott Zsidó Ügyek Kormánybiztosságáról, a Jevszekről, illetve az Izrael állam megalakulásával kapcsolatos szovjet álláspontokról, a tervekről, valamint az 1920-as évtized végén a Távol-Keleten létrehozott Birobidzsánról és annak mai helyzetéről sem. Terjedelmi korlátok is hozzájárultak e döntés meghozatalához. Birobidzsán történetéről egyébként lásd Alekszandr Melihov: *Birobidzsán – Zemlja obetovannaja*. Csejszovszkaja kollekcija. Moszkva, Izdatyelsztvo Tyekszt, 2009.

Államokkal szemben már a II. világháború alatt *pólust* tudott képezni, ami nem egyszerűen *nagy*-, hanem egy az addigi birodalmi státuszhoz képest is jelentősebb, *szuperhatalmi* státuszt jelentett a számára.⁵

Fontos bemutatni, hogy ezt 1945 után Moszkva mire használta; mennyiben jelentett 1953-ban a sztálini totalitárius rendszerből a fokozatosan autoritáriussá alakulás változást a nemzetközi politikában. Mint ahogy az sem közömbös, hogy a kelet-európai *zóna* meghódítása milyen mértékben jelentett erőforrást, illetve mennyiben és mikortól inkább terhet.

A szuperhatalmi lét miatt nem kerülhető meg az Amerikai Egyesült Államokkal való hangsúlyosabb összehasonlítás, mint ahogy annak a bemutatása sem, ahogy ez a státusz a Gorbacsov-időszakban előbb informálisan, majd Jelcin idején formálisan is hogyan szűnt meg. Hiszen a Szovjetunió felbomlásával megszűnt a bipoláris rendszer, Oroszország világhatalomból regionális hatalommá vált, de az oroszországi társadalmi folyamatokból kezdetben nem lehetett megjósolni, hogy – ennek ellenére – vajon nem a birodalmi alternatíva támogatói kerülnek-e mégis esetleg meghatározó pozícióba.

A Putyin-korszakkal beköszöntő nagyhatalmi konszolidáció – amelyet e könyvben a 21. század második évtizedéig követhetünk nyomon – szintén több szakaszra bomlik. Ma már tisztán látjuk, hogy az erőteljesen függött a korábbi fő ellenfél, az Amerikai Egyesült Államok nemzetközi politikájától. Mindemellett fontos hangsúlyozni, hogy az orosz, a szovjet-orosz és a posztszovjet-orosz állam javarészt 20. századi fejlődéstörténetének az elhelyezésével közelebb jutunk ugyan a 19. század utolsó negyedében megjelenő modern imperializmus lényegi vonásainak megismeréséhez, de korántsem állítható, hogy teljes képet kapunk róla, hiszen bár évről évre folyamatosan jelennek meg a feldolgozások és forrásközlemények a korszakról, az archív anyagok jelentős része még az orosz kutatók számára sem maradéktalanul hozzáférhető.⁶ Mindezzel csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy remélhetőleg e munka hozzájárul egy az eddiginél árnyaltabb kép kialakításához, de messze vagyunk attól, hogy a kérdésről letisztult képünk legyen.

⁵ Mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió népessége jelentős volt, és a háború során ipari erejüket sikerrel alakították aktuális katonai erővé. Saját hatalmi forrásait tekintve nem magasodott még két ország ennyire a többi fölé az emberi történelem során. Ezzel magyarázható maga a „szuperhatalom” kifejezés. Lásd Joseph S. Nye, Jr.: *Bound to Lead. The Changing Nature of American Power*. New York, Basic Books, 1990. 70. Egyedül a Brit Birodalom volt hasonló helyzetben 1815 és 1880 között, mivel területén zajlott le az ipari forradalom, és nem sújtotta ekkor még a nacionalista dezintegráció. Ugyan az egy főre számított legmagasabb jövedelemmel rendelkezett, de Európában Oroszország és Németország mögött a harmadik volt GNP-részesedésével. Lásd Nye (1990): i. m. 53–54.

⁶ Oroszországban ma az FSZB, a korábbi KGB archívumának az 1945-ig terjedő részét dolgozhatják fel az oroszországi kutatók, és ezt forráskiadványokban meg is jelentetik. Az 1945 utáni anyaghoz még ők sem jutnak hozzá. Az archívumokban való kutatás körülményeiről is lásd Gecse Géza: A megismerés korlátai – Busujeva nyomán. *Magyar Szemle*, 23. (2014), 5–6. 16–17, 39–41.

II. térkép. A Szovjetunió európai területei, 1922

Forrás: Gecse (2007): i. m. 213.

I. rész

Az imperializmusviták aktualitása és tanulságai

Némely kutató szerint „magának a birodalom szónak nincs világosan körvonalazott jelentése, tisztázott és egyezményesen elfogadott szellemi tartalma”.⁷

De próbáljuk meg azért mégis összefoglalni, amit a fogalomról tudunk!

A latin eredetű *imperializmus* birodalmi gondolkodást, birodalomépítést, az e gyakorlatot szolgáló ideológiát vagy olyan „állampolitikai gyakorlatot” jelent, amely „más országok és népek felett a politikai, gazdasági hatalom, illetve uralom megszerzését és megtartását, a politikai, gazdasági befolyás biztosítását szolgálja”.⁸ Ez lexikon szerinti, kifejezetten apolitikus és ugyanakkor rendkívül tág meghatározás.⁹ Magyarországon a szélesebb közönség számára hozzáférhető, kifejezetten erről szóló, Stephen Howe jóvoltából megjelent összefoglaló monográfia a következőképpen fogalmaz:

„A birodalom (impérium) olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt, gyakran igen távoli perifériákból áll. Az imperializmus azon tevékenységek és magatartásformák összessége, amelyekkel ezeket a nagy kiterjedésű politikai egységeket létrehozzák és fenntartják, de magában foglalja az emberek és országok mások felett gyakorolt uralmának kevésbé nyilvánvaló, közvetettebb formáit is.”¹⁰

Kereshetnénk további meghatározásokat is, egy biztos, egyikből sem fog hiányozni a „hatalom” vagy az „uralom” mint központi kategória, amely politológiai megközelítésből „az a képesség, hogy szándékaidat és célkitűzéseidet megvalósítsd, lehetőség arra, hogy megtégy dolgokat és képes légy ellenőrizni másokat”.¹¹

⁷ Lásd Szilágyi Ákos: Állam és birodalom. In Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Nem élhetek birodalom nélkül*. Budapest, Helikon–Korridor, 2002. 135.

⁸ Használatos a politikai dominancia és a gazdasági kizsákmányolás világrendszerére, vagy akár konkrét erőszakos érdekérvényesítésre is. Lásd Élesztős László – Berényi Gábor – Bárány Lászlóné (szerk.): *Magyar Nagylexikon*. IX. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 807. (A továbbiakban: Magyar Nagylexikon.)

⁹ Némileg átdolgozva a következő két fejezetet az alábbi címmel adtam közre: Gecse Géza: Az imperializmus. A viták aktualitása és tanulságai. *Öt Kontinens, Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék Közleményei*, (2017), 1. 69–87.

¹⁰ Az Egyesült Királyságban 2002-ben, nálunk 2004-ben jelent meg Stephen Howe: *Empire. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2002; Stephen Howe: *Birodalmak*. Budapest, Magyar Világ, 2004. 40. Gombár Csaba meghatározása is hasonló: olyan politikai entitásként írja le a birodalmat, „amely sajátosan centralizált, hatalmilag strukturált, területileg szegmentált, kulturálisan pedig differenciált, de a világpolitikában egy egységként hat, s maga akarja meghatározni az adott világot”. Lásd Gombár Csaba: A birodalom kérdéséről. In Gombár–Volosin (2002): i. m. 12.

¹¹ Robert Dahl megfogalmazása szerint: „annak a képessége, hogy rávegyél embereket megtenni azt, amit máskülönben nem tennének meg.” A másik ellenőrzésének a lehetősége többnyire bizonyos források birtoklásával függ össze, ezért a politikusok a hatalmat ezzel, vagyis források birtoklásával jellemzik. Ilyen források a népesség, a terület, a természeti források, a gazdaság mérete, a katonai erő és – sok más mellett – a politikai stabilitás. Lásd Nye (1990): i. m. 26.

Amennyiben a hatalomról mint „hatalmi források jelenlétéről” beszélünk, a hatalom konverziója – alapprobléma. Nemcsak azt kell tudni, hogy mennyi forrással rendelkezik valaki, hanem azt is, hogy mennyire tud élni vele, továbbá mennyire képes a hatalmi konverzióra, és hogy milyen forrás szolgál a hatalom alapjául az adott környezetben. A nagyhatalmiság hagyományos ismérve annak háborús képessége.¹² Az angolszász világban a legutóbbi két évtizedben külön tudományág is született, amely a háborús képességből kiindulva azt vizsgálja, miként lehet akár fegyveres eszközök és hadseregek bevetésével, illetve azok híján, pusztán fenyegetéssel, illetve diplomáciai nyomásgyakorlással vagy akár kölcsönpolitikával befolyásolni az ellenérdekelt felet vagy feleket.¹³ Ezen belül Biddle, Tangredi és Garden például elemzik a földrajzi térben viselt háborúk jellemző vonásait, felhíva a figyelmet a szárazföldi, a tengeri és a légi hadviselés sajátosságaira és korlátaira is.¹⁴ Malcolm R. Davis és Collin S. Grey pedig nemcsak a nukleáris tömegpusztító fegyverek, hanem a vegyi és biológiai fegyverek alkalmazhatóságának korlátait és jövőbeni szerepüket is elemzik.¹⁵

Az imperializmus mint történelmi kategória

Egyesek szerint ez a modernségtől alapvetően idegen kategória, hiszen már az emberi civilizáció megjelenésekor elterjedt. Samuel Eisenstadt például megalkotta a „hagyományos birodalmak” fogalmát, amelyek nagy kiterjedésű és viszonylag erősen centralizált területeket foglalnak magukban, amelyekben az imperátor személyében és a központi politikai intézményekben megtestesülő centrum önálló politikai egységet képez.¹⁶ Kitüntetett szerepe van itt a Római Birodalomnak, amelynek szimbólumait azok az államok is átvették, amelyek a középkorban örököseinek tartották magukat. A Habsburgok például a Nyugatrómai Birodalom örököseként, a Romanovok pedig a Keletrómai Birodalom utódjaként határozták meg magukat.¹⁷ Ha történetileg tág értelemben használjuk az állam fogalmát, akkor a birodalmak államképződmények, vagyis a birodalom egy különleges állam, amely birodalom központjának állampolitikai intézményrendszere nem azonos a birodalom intézményeivel.¹⁸

¹² Nye azt is megállapítja, hogy a régebbi korokban könnyebb volt a hatalom forrásait felmérni. A 18. századi Európában például a népesség volt a fő hatalomforrás, amelyet megadóztattak, és elvíttek katonának. Lásd Nye (1990): i. m. 27.

¹³ A kurzusokat stratégiai tanulmányok címmel hirdetik, ami a New Yorkban és Oxfordban 2002-ben, illetve Magyarországon 2005-ben megjelent kötet alcíme is. Lásd John Baylis et al. (szerk.): *A stratégia a modern korban. Bevezetés a stratégiai tanulmányokba*. Budapest, Zrínyi, 2005.

¹⁴ A kötet második részének *Az összefegyvernemi hadviselés fejlődése* címet adták, hiszen a légierő csupán a második világháború óta vált komoly tényezővé a hadviselésben. Lásd Baylis et al. (2005): i. m. 121–202.

¹⁵ Lásd Baylis et al. (2005): i. m. 321–360.

¹⁶ Szilágyi Ákos idézi Eisenstadt 1968-as szócikkét. Lásd Szilágyi (2002): i. m. 139–140.

¹⁷ Eric Hobsbawm szerint a Romanovok a Római Birodalom keleti, a Habsburgok a Római Birodalom nyugati barbár őseitől származtatták magukat. A brit történész megfogalmazása szerint mindketten – mint birodalmak és mint európai hatalmak – egyaránt „újítottuk” voltak. Lásd Eric Hobsbawm: *A birodalmak kora*. Budapest, Pannonica, 2004. 283.

¹⁸ Bár a mai értelemben vett állam csak az európai újkor óta létezik. Gombár Csaba arra is fontosnak tartja felhívni a figyelmet, hogy a birodalom központjának intézményrendszere különbözik a birodalom intézményeitől. Lásd Gombár–Volosin (2002): i. m. 13.

Jegor Gajdar szerint a birodalom nagy kiterjedésű, soknemzetiségű államképződmény, amelyben a hatalmi jogosultságokat a birodalomközpont gyakorolja, a demokratikus intézmények pedig – amennyiben léteznek –, valamint a választójog nem terjed ki a központ által ellenőrzött teljes területre.¹⁹

Jean-Baptiste Duroselle szerint a birodalmiság és az imperializmus klasszikus megtestesítője a Római Birodalom volt, amelyhez hasonlót csak egyet találunk az újkorban: az Orosz, illetve a Szovjet Birodalmat.²⁰ Duroselle egyébként megjegyzi, hogy átmenetileg Napóleonnak is sikerült birodalmat alakítania, amelyben a császár elképzelései szerint – Nagy-Britanniával ellentétben – Oroszország annak az egyetemes világbirodalomnak is része lett volna, amely általa az egész kontinenst, vagyis Európát Portugáliától keletre egyesítette volna – még hozzá – nemzeti alapon.²¹

Napóleon vagy a hagyományos orosz imperializmust modernizáló I. Miklós orosz cár²² idején azonban földgolyónknak voltak még továbbra is olyan részei, amelyek a nagyhatalmak számára megközelíthetetlenek és ismeretlenek. Ilyen szempontból a helyzet a 19. század utolsó negyedében változott meg, amikor az expanzió a történelem során először terjedt ki a Föld utolsó szegletére is.²³

Paul Kennedy brit történész először 1987-ben megjelent, a gazdasági változásokról és katonai konfliktusokról szóló könyvében, amely 1992-ben magyar fordításban is megjelent, sorra veszi, hogy az 1885 és 1918 közötti időszakban, amikor Európa továbbra is változatlanul a világpolitika fő színterének számított, milyen egyéb tényezők voltak szükségesek ahhoz, hogy egy ország a világ össztermelésében elfoglalt komoly részesedése mellett elsőrendű nagyhatalomnak tudjon számítani. Ezek között a tényezők között ő is kulcsjelentőséget tulajdonít a katonai erőnek, és megállapítja, hogy a katonai potenciál és a tényleges katonai hatalom közé nem tehetünk egyenlőségjelet. Lehet ugyanis egy állam gazdasági óriás, amilyené például a 19. század második felében az Amerikai Egyesült Államok vált, miközben katonailag törpe maradt, hiszen

¹⁹ Lásd Jegor Gajdar: *Gibel imperiji. Uroki dlja szovremennoj Rossziji*. Moszkva, Rosszpen, 2007. 8.

²⁰ Duroselle kiemeli, hogy ugyanúgy hódítás útján jött létre, óriási terület felett, hosszú időn keresztül gyakorolt ellenőrzést, biztosítva határai között a békét: a Pax Romanához hasonló Pax Russicát. Idézi Hélène Carrère d'Encausse. Lásd Hélène Carrère d'Encausse: *Jevrazijszkaja imperija. Isztorija Rosszijoszkoj imperiji sz 1552 g. do nasih dnejev*. Moszkva, ROSSZPEN, 2007. 7–8.

²¹ Napóleon elképzelése szerint a szétagolt német és olasz államok az európai birodalomban egységes nemzeti államokként vettek volna részt. Ennek az elképzelésének szerepe volt az oroszországi hadjárat megindításában is. Lásd Jean-Baptiste Duroselle: *Európa népeinek története*. Budapest, Officina Nova, 1990. 275–276.

²² A bolgár Tyina Georgijeva egy egész kötetet szentelt az I. Miklós idején meghonosított „hivatalos népiség tanának”, és foglalkozott annak az orosz külpolitikára kifejtett hatásával is. Lásd Tyina Georgijeva: *Szlavjanszkata igyeja v Ruszija 30-te–50-te gogyini na XIX vek*. Tirnovo, Izdatyelsztvo Faber, 2009.

²³ Zbigniew Brzezinski az Atlanti-óceán északi partjainál „felhalmozott tudásból” keletkező birodalmi versengésből eredezteti az egész földgolyóra kiterjedő gyarmatosítást, amelyben a „hajtóerőt a tengerészeti műszaki ismeretek fejlődése, a hittérítői buzgalom, az uralkodói és személyes dicsőség vágya, a kendőzetlen kapzsiság elegye szolgáltatta.” Lásd Zbigniew Brzezinski: *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2013. 25. Ez főként a spanyol és a brit gyarmatosítás kora, 19. század előtti korszakára igaz. Brzezinski nem különbözteti meg az 1875 utáni imperializmus(oka)t a korábbiaktól, így az állam szerepe e folyamatban nála elsikkad.

akkora volt a szárazföldi hadereje, mint egy balkáni országnak. Képes-e egy állam növelni ipari teljesítményét, múlhat tőle független tényezőkön, mint: geopolitikailag hol fekszik, vannak-e vetélytársai, központi vagy periférikus-e az elhelyezkedése a földrajzi térben, mekkora a nemzeti kohézió, és milyennek mondható az állam ellenőrzése a lakosság felett?²⁴

A tárgyalt történelmi periódusban Kennedy Olaszország, Németország, Japán és az Amerikai Egyesült Államok nemzetközi befolyása dinamikus növekedésének okaival ugyanúgy foglalkozik, mint Nagy-Britannia, Francia- és Oroszország, illetve Ausztria–Magyarország és az Oszmán Birodalom helyzetének 1885 és 1918 közötti stagnálásával.²⁵

Francis Fukuyama pedig 1995-ben megjelent munkájában nemcsak a birodalmakat, hanem az országokat alkotó társadalmak belső szövetének a vizsgálatakor is arra a következtetésre jut, hogy sikerességük és hatalmuk jelentős mértékben függ kultúrájuktól, a társadalmukat átszövő bizalom szintjétől.²⁶

A monopolkapitalizmus támogatásával zajló terjeszkedésben az államnak immár kitüntetett szerep jutott, és a helyzet különlegessége, hogy a nagyhatalmiság ettől kezdve Európában birodalmiságot jelentett, maga a birodalomépítés pedig ennek a logikus következménye lett.

Nye könyvében hangsúlyozza, hogy a hatalom forrásai a 20. század második felében lényegesen megváltoztak. Bár a katonai erőnek továbbra is fontos politikai szerepe van, alkalmazása sokkal költségesebb és szűkebb körű, mint korábban volt. Megnőtt a szerepük az úgynevezett „ki nem tapintható” hatalmi forrásoknak: a kultúrának, az ideológiának és az intézményeknek (*soft power* – puha vagy lágy hatalom), amelyek segítenek a preferenciák kialakításában.²⁷ Nye meghatározása szerint egyenlőtlen hatalomelosztás esetén szokás hegemoniáról vagy birodalomról beszélni.²⁸ Az imperializmus pedig az ennek megvalósítását szolgáló politika, illetve gyakorlat.

²⁴ Lásd Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* Budapest, Akadémiai, 1992. 188–189.

²⁵ Bár hivatkozik az 1840-ben közreadott *A demokrácia Amerikában* című munkára, amelyben annak szerzője, Alexis de Tocqueville „megjósolja”, hogy az Amerikai Egyesült Államok Oroszországgal a jövőben az a két nagyhatalom lesz, amely biztosítani fogja a világ harmonikus egyensúlyát, de azért alighanem aránytévesztés volt ennek nyomán Paul Kennedy részéről *A kétpólusú világ* fejezetcímet adni az eseménytörténet 1885 és 1918 közötti részének. Lásd Kennedy (1992): i. m. 189–260. Annak ellenére állítható ez, hogy Nyikolaj Danyilevszkij nagy hatású könyvében, a *Rosszija i Jevropában*, vagyis az *Oroszország és Európában*, amely először a *Zarja* folyóirat 1869-es számaiban jelent meg, ugyanez olvasható. Érdemes megjegyezni, hogy 19. századi sikertörténetét követően a peresztrojka óta Danyilevszkij műve több kiadást is megért Oroszországban. Lásd Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij: *Rosszija i Jevropa. Vzgljad na kulturnije i isztoricseszkiye otnosenyija szlavjanszkovo mira k germano-romanszkomu Ny. Ja Danyilevszkovo.* Szankt-Petyerburg, Izdanyije tovariscsesztva Obscsesztnennaja polza, 1871.

²⁶ A kultúra szerepe nemcsak egy-egy ország határain belül, hanem a globális gazdaságban is megnövekedett. Lásd Francis Fukuyama: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése.* Budapest, Európa, 2007. 13–27.

²⁷ Másként fogalmazva: a hatalom forrásai egyre távolodnak a katonai erőttől és hódítástól. Lásd Nye (1990): i. m. 32.

²⁸ Nincs általános megegyezés arról, hogy mekkora egyenlőtlenség vagy milyen típusú hatalom hoz létre hegemoniát. Robert Gilpin szerint hegemonnak vagy birodalminak nevezhető az az erős állam, amely

1. kép. Az Oroszországi Tudományos Akadémia korábbi központi épülete Moszkvában
 Forrás: Gecse Géza felvétele

Imperializmuselméletek

Hagyományos birodalmakat a hadviselés iránt elkötelezett társadalmak teremtettek, mert uralkodó osztályuk a háború mesterségének elkötelezettje volt, vagy valamely más hasonló okból. Az európai gyarmatosítást viszont az ipart és kereskedelmet űző nemzetek kezdeményezték, nem pedig egy katonai gépezet. Ráadásul a folyamat anélkül ment végbe, hogy kizárólag e célnak szentelték volna minden erejüket. A hódítást a spanyolok és britek esetében például – legalábbis kezdetben – nem tervezték meg előre, az a gazdasági és technikai fölény gyümölcse volt. Ennek nem mond ellent, hogy a későbbiek során állami, katonai erő is párosult e területfoglalásokhoz.²⁹

a nemzetközi rendszerben képes dominálni és ellenőrizni kisebb államokat. Joshua Goldstein szerint viszont az, amely képes diktálni, vagy legalább dominálni. Lásd Nye (1990): i. m. 39.

²⁹ Ernest Gellner alapján érdemes még hozzátenni, hogy a technikai és gazdasági hatalom elterjedésével a 19. század végén megváltozott a hatalmi erőegyensúly, majd 1905 és 1960 között odaveszett a „többfejű európai impérium”, illetve önként feladták azt. Lásd Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus John Breuilly utószavával*. Budapest, Napvilág, 2009. 60.

Ráadásul a 19. század utolsó harmadában-negyedében kibontakozó, az egész földgolyót uralma alá hajtó gyarmatosítás kapitalista viszonyok között az állam jelentős szerepvállalásával zajlott a franciák, az oroszok, a németek, de még az amerikaiak esetében is!³⁰

Elsőként 1902-ben egy brit tudós, John Hobson elemezte a jelenséget. Ő különböztette meg „az ókorba és a középkorba visszanyúló” birodalmakat a 19. század utolsó harmadában keletkezettektől.³¹

Hobson a brit gyakorlatból vette példáinak többségét, de megállapította, hogy a másik eredményes gyarmatosító, Franciaország esetében sem lehet tagadni, hogy az imperializmus alapvetően „nacionalizmuspótlék”.³² Foglalkozik a modern imperializmusok gazdaságtanával, kereskedelmi hasznosságával, sőt, potenciális népességlevezető funkciójával is.³³ Ami a nacionalizmus és imperializmus viszonyát illeti, úgy látja, hogy amennyiben a nacionalizmus az imperializmussal összeütközik, várhatóan a nacionalizmus győz.³⁴ Elemzi az imperializmus politikai jelentőségét, morális és érzelmi összetevőit és térbeli szóródását is. Mivel az imperializmus a tömegekhez a „patriotizmus érzelmileg vonzó alakjában jut el”, ezért ma „fals antagonizmus van a nemzetek között” – állapítja meg, hiszen „látszólag imperializmusok feszülnek egymásnak”.³⁵ Leninnek annyira megtetszett Hobson könyve, hogy két év múlva lefordította oroszra.³⁶

³⁰ Ez akkor következett be, amikor az Egyesült Államok Kuba megszállása után a Fülöp-szigeteket megszerezte. Urbán Aladár közli Beveridge szenátor 1900. január 9-i szavait az Egyesült Államok külpolitikájáról: „A Fülöp-szigetek örökre a miénk. [...] És közvetlenül a Fülöp-szigetek küszöbén ott kezdődnek Kína korlátlan piacai. Egyikről sem mondunk le. [...] A Csendes-óceán a mi óceánunk. [...] Az a hatalom tehát, amely uralkodik a Csendes-óceán felett, [...] az egész világ felett uralkodni fog. Isten választott népe az amerikai nép”. Lásd Urbán Aladár (szerk.): *Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970. 657–658.

³¹ Az ókori birodalmak olyan államok szövetségét jelentették, amelyet egy hegemon kormányoz, amely kiterjedt az egész ismert világra, amilyen például Róma hatalma volt a Pax Romana idején. Hobson foglalkozik az imperializmus és a nacionalizmus viszonyával. Felsorolja az imperializmus válfajait, így például a kolonializmust is, amely szerinte „a nacionalizmus túlsordulása, amikor a nemzet egy része útra kél és államának teljes jogú állampolgáraként, teljes jogú önkormányzatot alapít”. Szerinte ez a „nemzet expanziója”, amely ritkán marad meg az anyaország hatalma alatt. Lásd John A. Hobson: *Imperialism. A Study*. London, George Allen and Unwin, 1968. 6–8.

³² Majoros István megállapítja, hogy a 19. század elején „Franciaország [...] szinte a nulláról kezdte kiépíteni második gyarmatbirodalmát”. 1818-ban összesen 7000 négyzetkilométernyi gyarmata volt, félmillió lakóval. 1830-ban foglalja el Algériát, majd 1870 és 1914 között tízszeresére növelte gyarmati területét. Nagyhatalmi rangját kifejezetten gyarmatbirodalmának köszönhette! Lásd Majoros István: *Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1871–1920)*. Budapest, Eötvös, 2004. 47–49.

³³ Azt is megállapítja, hogy miközben az a nemzet számára rossz üzlet, a nemzetben belül bizonyos csoportok ugyanakkor jól járnak vele. Lásd Hobson (1902): i. m. 15–46.

³⁴ Hobson egyébként a „nacionalizmus perverziójának” tartja az agresszív imperializmust. Lásd Hobson (1902): i. m. 11.

³⁵ Hobson tart attól, hogy mindez a nemzeti élet lezüllesztésével fog járni. Lásd Hobson (1902): i. m. 363, 368.

³⁶ Lenin rámutat, hogy míg 1852-ben Disraeli külügyminiszter azt mondta, hogy a „gyarmatok malomkövek a nyakunkban”, addig a század végére Cecil Rhodes és Joseph Chamberlain voltak Nagy-Britanniában a kor hősei. Ezekben az években Nagy-Britannia 3,7 millió négyzetmérfölddel és 57 millió lakóval, Franciaország 3,6 millió négyzetmérfölddel és 36,5 millió lakóval, míg Németország 1 millió négyzetmérföld területtel és 14,7 millió lakóval gyarapodott. Lásd Vlagyimir Iljics Lenin: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Budapest, Kossuth, 1973. 105, 184.

2. kép. Lenin-szobor (az egykori VDNH területén) Moszkvában

Forrás: Gecse Géza felvétele

Mégsem ő, hanem egy könyvét Bécsben 1910-ben megjelentető fiatal osztrák politikus jelenti ki majd először erről az új típusú imperializmusról, hogy rendszer-meghatározottságú, a *kapitalizmus legújabb szakaszának* „sajátossága” – velejárója. Az illetőt Rudolf Hilferdingnek hívták. Könyvének címe: *A fináncsőke*. Részletesen elemzi a bankok, az ipari és a kereskedelmi tőke kapcsolatát a részvénytársaságokkal, illetve az értéktőzsdék szerepét követően szól a válságok természetének a megváltozásáról. Hilferding kifejti: a fináncsőke lényege, hogy az ipari, a kereskedelmi és a banktőke régebbi, elkülönült területei most *közös vezetés alá* kerültek. Ennek következtében *megteremtődött az alapja annak, hogy az egyéni tőkések szabad versenye megszűnjön*.³⁷ Hilferding szerint a tőkeexport előfeltétele is a kapitalizmus gyors terjeszkedésének, és ennek során a tőkés osztályok letérnek a szabadkereskedelem politikájáról. A terjeszkedési politika – szerinte – a fináncsőke szolgálatában egyesíti a vagyonnal rendelkezők összes rétegét, amelynek során a védővám és a terjeszkedés az uralkodó osztályok közös követelésévé lett. Meggyőződése, hogy ennek a politikának „háborús bonyodalmakra és ezzel

³⁷ A folyamat lényegi vonása, hogy a fináncsőke a tőke egységesítését jelenti – fejti ki részletesen Hilferding. Lásd Rudolf Hilferding: *A fináncsőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 399.

forradalmi viharokra kell vezetnie”, amelyben a munkásosztály nem támogathatja a tőke terjeszkedési politikáját.³⁸

Hilferding megállapítja, hogy a „tőke csak imperialista politikát folytathat”, amiből szükségszerűen következik, hogy a „proletárpolitika célja nem lehet a szabad verseny visszaállításának reakcióssá vált eszménye”, hanem csak a konkurencia teljes megszüntetése a kapitalizmus legyőzésével.³⁹ Hilferding tehát az első, aki az imperializmust kifejezetten az új típusú, a monopóliumok és a fináncsőke uralta újfajta kapitalizmus velejárójaként tárgyalta, rendszerspecifikusnak állítva be azt.

Az I. világháború kitörését követően jelenik meg a szintén osztrák szociáldemokrata politikus Karl Kautsky könyve, amelyben, hivatkozva Hilferding művére, Kautsky a nemzetállamok és az imperializmus összefüggéseit taglalta, illetve próbált vonzó jövőképet, célt adni a világháború viszonyai között.⁴⁰ Kautsky osztotta Hilferding elképzeléseit a fináncsőkes kapitalista imperializmusról, kifejtve, hogy miért van szükség imperialista államra.⁴¹ Vitatkozott viszont azzal a nemzetközi szociáldemokráciában elterjedt nézettel, hogy a „nemzeti elv idejét múlta”, majd ki is fejtette, hogy a demokrácia miért önérték. „Olyan régi, mint az emberiség”, és valójában a proletárság számára életszükséglet, míg a burzsoázia számára nem az.⁴² Kautsky már 1915-ben meggyűlölte a világháborús öldöklést, és azt gondolta jó megoldásnak, ha a status quót nem változtatják meg az érintett népek hozzájárulása nélkül.⁴³ Az imperializmusok fajtáit vizsgálva foglalkozott a kelet-indiai brit uralommal, Afrikával és Kínával is. Milyen impériumokra van a kapitalizmusnak szüksége? – tette fel a kérdést. Nem a nemzetiségi államra, nem a gyarmatbirodalomra, hanem államszövetségre, egy olyanfajta közösségre, mint amilyen az Egyesült Államok.⁴⁴ Kautsky már 1914-ben elképzelhetőnek tartotta, hogy a kapitalista államok között együttműködés alakulhat ki a világ piaci felosztásának kérdésében. Ez volt az úgynevezett *ultraimperializmus* elmélete.⁴⁵

³⁸ Mindezt *A proletariátus és az imperializmus* című fejezetben írja meg, amelyben ugyanakkor megkülönbözteti a vállalkozók és a munkások kereskedelmi politikáját, amelynek során a vállalkozók a külső piacot, míg a munkások a belső piacot tartják szem előtt. Lásd Hilferding (1959): i. m. 484.

³⁹ Mivel a fináncsőke megteremtette a szocializmus végső feltételeit, lehetővé vált a szocializmus, és a „tőkemágnások diktatúrája végül is átcsap a proletariátus diktatúrájába”. Lásd Hilferding (1959): i. m. 486–490.

⁴⁰ A kötetet szinte azonnal magyarra fordította Weltner Jakab, és a Népszava Könyveskereskedés kiadásaként jelent meg. Lásd Kautsky Károly: *Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség*. Budapest, Népszava Könyveskereskedés, 1915. 5.

⁴¹ Még Marxra is hivatkozik, amikor a fináncsőke és az ipari tőke kapcsolatát veszi elő. Lásd Kautsky (1915): i. m. 33.

⁴² Lásd Kautsky (1915): i. m. 17.

⁴³ Lásd Kautsky (1915): i. m. 21.

⁴⁴ Lásd Kautsky (1915): i. m. 103–104.

⁴⁵ Lásd Nick Beams: Lenin, Kautsky and „Ultra-Imperialism”. *World Socialist Web Site*, 2003. április 11. Kautsky már 1914-ben írt néhány cikket arról, hogy elképzelhető, hogy a kapitalista hatalmak meg tudnak egyezni – ezzel szemben Lenin azt állította, hogy nem.

3. kép. Lenin és Sztálin

Forrás: Dehir.hu

Arról, hogy az orosz szociáldemokraták mit gondoltak erről a kérdésről, 1916 legelején lehetett értesülni. Ekkor jelent meg Nyikolaj Buharin *Világgazdaság és imperializmus* című műve Oroszországban.⁴⁶ Buharin nem tett mást, mint Hobson, Hilferding és Kautsky nyomán összefoglalta az imperializmussal kapcsolatos rendszerspecifikusnak látszó vonásokat. Ami a kötet érdekessége, hogy bevezetőjét Lenin írta, aki – Buharinhoz hasonlóan – már ekkor radikálisan bírálta Kautskyt,⁴⁷ főként ultraimperializmus-elmélete miatt, és hitet tett amellett, miszerint az igazi megoldás az, ha a fináncstőke diktatúráját a forradalmi proletariátus diktatúrája váltja fel.⁴⁸ Tekintve, hogy írásának célja a küzdelemre, vagyis a forradalomra való mozgósítás volt, nem lehet az adott miliőtől elvonatkoztatva értékelni. Az igazi szintézis egyébként *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című munkája, amelyet Lenin 1916 tavaszán Zürichben írt, és Petrográdban, 1917. április 26-án jelent meg.⁴⁹ Eredeti címében – amint azt Eric Hobsbawm is kiemelte – Lenin az imperializmust a kapitalizmus *legújabb* fokának, illetve szakaszának nevezte,⁵⁰ és ez ténylegesen sokkal pontosabb fogalommeghatározás lenne, hiszen a *legfelsőbb fok* szintén azt volt hivatott szuggerálni, hogy a következő feladat a szocialista forradalom kivívása. Lenin Hobson és Hilferding nyomán megállapította, hogy az 1873-as válság után a kapitalizmus imperializmussá változott, amelyet a termelés

⁴⁶ Nálunk Magyarországon a Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja adta ki 1919-ben.

⁴⁷ Lásd Bucharin Nikoláj: *Világgazdaság és imperializmus. Közgazdasági tanulmány*. Ford. Hancsók Kálmán. Budapest, Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja, 1919. 119.

⁴⁸ Lásd Bucharin (1919): i. m. 144.

⁴⁹ A kötetnek több magyar kiadása is hozzáférhető. Én az 1973-as, a Kossuth Könyvkiadónál megjelent változatra támaszkodom, a hivatkozásban pedig a kötet első oroszországi megjelenésére gondolva az 1917-es dátumra utalok.

⁵⁰ Hobsbawm szerint ez a jobb és pontosabb cím, és rámutat: Lenin halála után változtatták meg a „kapitalizmus legfelsőbb fokára”. Lásd Hobsbawm (2004): i. m. 17. Lásd ugyancsak Lenin (1917): i. m. 181.

koncentrációja és a monopóliumok, valamint a fináncstőke uralma jellemez. A bankoknak itt egészen új szerep jut. Néhány országban óriási tőkefelesleg halmozódott fel, de a tőkekivitel igazán nagy méreteket csak a 20. század elején öltött.⁵¹

Lenin szerint a világháború e rendszer egyenes következménye volt, hisz most „van a világ először teljesen felosztva, s így ezentúl csak újrafelosztásról lehet szó”.⁵² Az imperializmust vagy monopolkapitalizmust, amelyet tőkekoncentráció, a fináncoligarchia uralma és jelentős tőkekivitel jellemez, a szabad verseny korlátozójaként festette le.⁵³ Erőteljesen bírálta Kautskyt, aki szerint elképzelhető, hogy „a nemzetközi méretekben egyesült fináncstőke közösen fogja kizsákmányolni a világot”.⁵⁴ A kapitalizmus „élősdiségét és rothadását” Lenin abban vélte felfedezni, hogy lehetőség nyílt a technikai haladás mesterséges feltartóztatására, ugyanakkor elismerte azt is, hogy a „monopólium a kapitalizmusban sem tudja teljesen és igen hosszú időre kiküszöbölni a konkurenciát a világpiacról”.⁵⁵ Az imperializmus „élősdí” vagy „rothadó” monopolkapitalizmus, amely átmeneti jelenség, hiszen át kell hogy adja helyét a szocialista forradalomnak.⁵⁶

Viszont több mint 100 év múltán az új típusú imperializmus jellemzőit összefoglaló szintézisek egyik legnagyobb érdeme, hogy rávilágítottak a nacionalizmusok és az új típusú imperializmusok összefüggéseire, többek között felhíva a figyelmet arra, hogy a nacionalizmus erősebb történelemformáló erő, mint az imperializmus, bár van köze az imperializmushoz is. Fontos további erényük, hogy kiemelik: az imperializmus esetében strukturálisan új jelenségről van szó, amely a kapitalizmus fejlődésének velejárója, s ez gazdasági szereplői miatt alapvetően más jellegű, mint a hagyományos birodalmak keretei között kifejlődött korábbi imperializmusok voltak. Ugyanakkor lehet átfedés is, hiszen a modernizálódó hagyományos birodalmak államapparátusa láthat el olyan feladatot, amely megfelel az e birodalmak keretei közötti új rétegek érdekeinek, mintegy kiszolgálva őket.

Hobson nyomán Lenin mutat rá arra, hogy az imperializmus az államon belül csupán bizonyos csoportok érdeke, egyébként a többség számára költséges vállalkozás. Az imperializmusok szükségszerű világháborús végzetéről, illetve a szabad verseny kiküszöböléséről szóló lenini elképzelés propaganda- vagy publicisztikai fordulatnak bizonyult.

Nem bizonyult időtállóan, hogy Hilferding nyomán Lenin is aránytalanul nagy szerepet tulajdonított a tőkekivitelnek, és ebből következően az imperializmust *élősdiséggel* ruházta fel, bár igaz, hogy az a tárgyalt korszakban extraprofittal járt, de ha a beruházások tekintetében egyensúlyvesztés következett be, akkor a gyarmattartó állam

⁵¹ E folyamatban Nagy-Britannia hatalma a 19. század végén megrendült. A britekét angol gyarmati imperializmusként, a franciákét pedig uzsorás imperializmusként jellemzi. Lásd Lenin (1917): i. m. 85–86.

⁵² Lásd Lenin (1917): i. m. 103.

⁵³ Lásd Lenin (1917): i. m. 119–121.

⁵⁴ Lásd Lenin (1917): i. m. 128.

⁵⁵ Ez szerinte magyarázat arra, hogy Kautsky elmélete az ultraimperializmusról miért ostobaság. Lásd Lenin (1917): i. m. 136.

⁵⁶ Ebben közös az álláspontja Hilferdingével. Lásd Lenin (1917): i. m. 171–174.

számára az ilyen beruházási politika járhatott végzetes következményekkel.⁵⁷ Másrészt pedig a tőkekivitel és tőkebeáramlás aránya egy-egy állam esetében időben is változhat, és nem feltétlenül van direkt összefüggés a tőkekiáramlás, az extraprofit és az „élődség” között.⁵⁸

Alec Nove, aki egyike volt azoknak, akik Lenin e művét először tették Nyugaton bírálat tárgyává, helyesen vette észre, hogy Lenin „alábecsülte a tőkerendszer technikai megújulási képességét”,⁵⁹ vagyis az imperializmus nem „rothadt”, és nem volt a kapitalizmus „legfelsőbb foka” sem.

Nemcsak Lenin, hanem Hilferding és Hobson, de Kautsky is viszont helyesen érzékelték, hogy egy újfajta gazdaságpolitikai és társadalmi jelenséggel van dolguk, amely abban a formában, ahogyan érzékelték, alapvetően 1945-ig változatlanul érvényesült.⁶⁰ A kapitalista államok egymáshoz való viszonya és befolyásgyakorlási módszereik is alapvetően csak 1945 után módosultak, tehát az imperializmus doktrínáját kidolgozó teoretikusoknak alapvetően jó megfigyelőképességük és persze szerencsájük is volt. A két világháború közötti kapitalista államokra is érvényesnek bizonyuló doktrína megfogalmazásakor ugyanakkor ők sem gondoltak arra, hogy e rendszer része lesz a Szovjetunió is, amelynek nagyhatalmi törekvéseit viszont nem a finánc-tőke jelenlétére lehet visszavezetni.

Fontos hangsúlyozni továbbá azt is, hogy ezeknek az elméleteknek az alapján csak és kizárólag a kapitalista államokat lehet imperialistának nevezni – szocialista vagy kommunista államokat nem. Ha tehát ebből a hilferdingi, lenini megközelítésből vizsgáljuk a világot, egészen biztos, hogy soha sem fog eszünkbe jutni, hogy a Szovjetuniót imperialistának tekintsük. Egyébként a már ekkor a „nyitott kapuk” elvét hirdető, amerikai „szabadkereskedelmi imperializmust” sem könnyű leírni például a lenini fogalomrendszerrel, bár az amerikai Gus Hallnak – az 1970-es években – még az sem okozott gondot, hogy ne csak imperializmussal, hanem fasizmussal is vádolja például a Nixon-kormányzatot.⁶¹

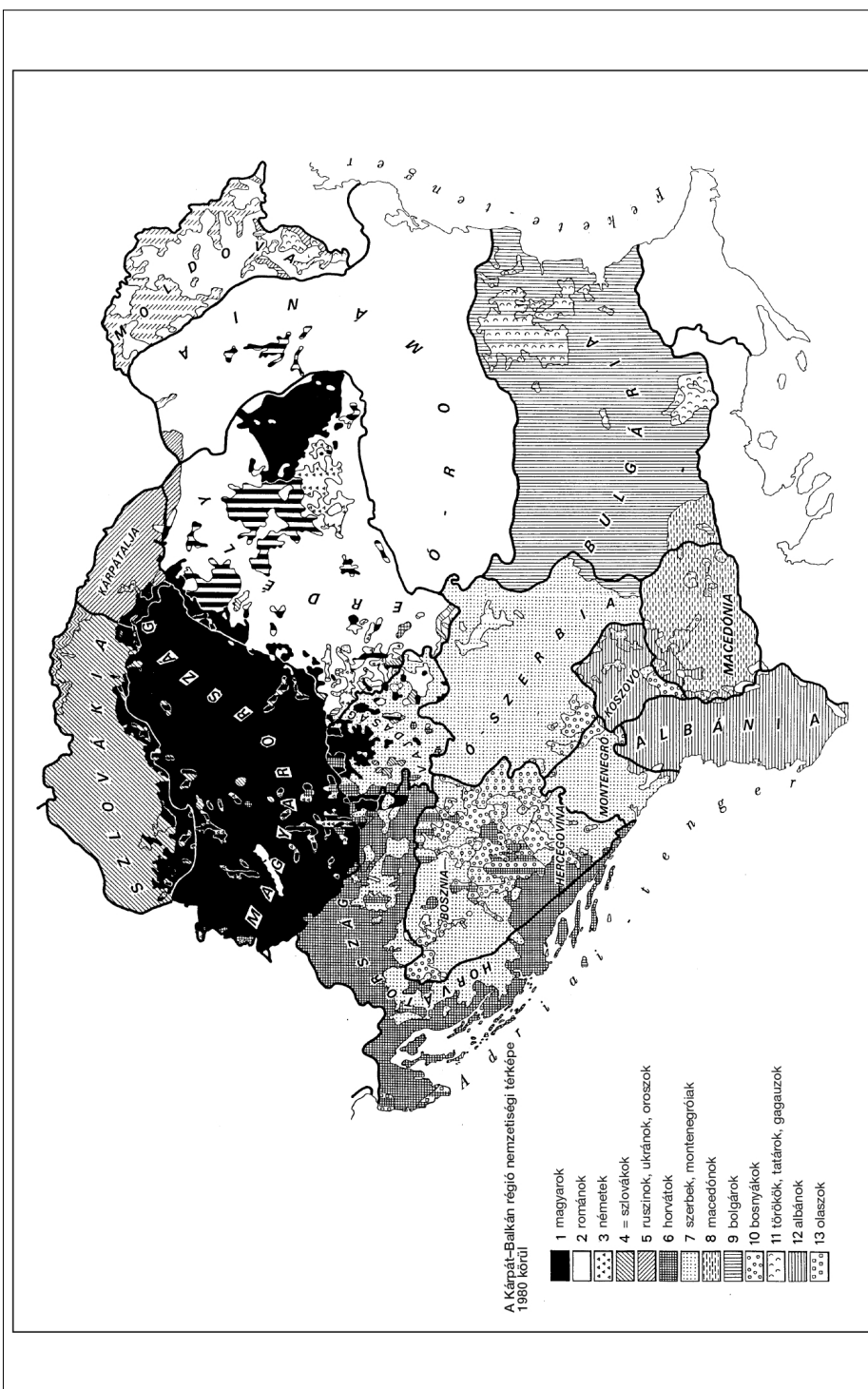
⁵⁷ 1914-ben az összes külföldi tőke 43%-át a britek fektették be, ám Nagy-Britannia hanyatlásának egyik kiváltó oka volt, hogy odahaza nem úgy és nem ott ruházott be, ahogy és ahol kellett volna. A brit vállalkozások jelentős része a hajógyártás, a könnyűipar területén koncentrált, és a tudásalapú új iparágakba, mint például a vegyipar, az elektromos ipar és a precíziós gépgyártás, alig fektettek be. Lásd Nye (1990): i. m. 60.

⁵⁸ Az Egyesült Államokba például 10 év alatt, 1990 és 2000 között a tőkebeáramlás 88 milliárd dollárról 865 milliárd dollárra nőtt, miközben a tőkekiáramlás mellett a mérleg például 2000-ben 485 milliárdnyi pozitívum. Lásd Emmanuel Todd: *A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. Budapest, Allprint, 2003. 115.

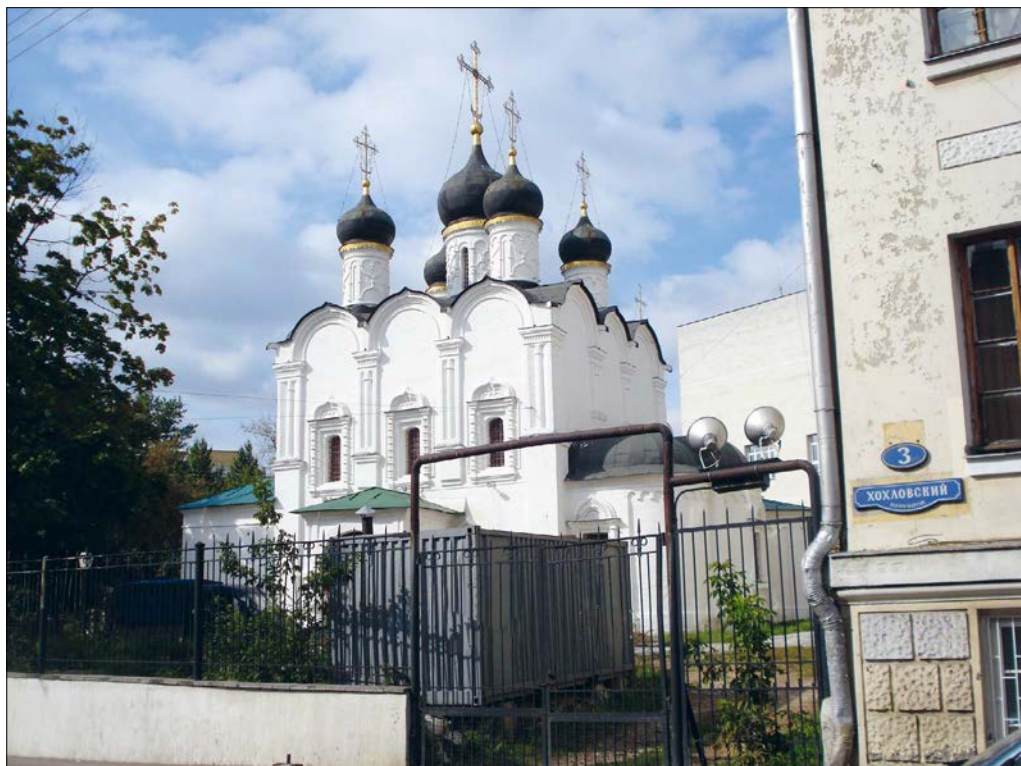
⁵⁹ Nyilvánvaló az is, hogy az imperializmus nem bizonyult a kapitalizmus „haldoklásának”. Lásd Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág, 2008. 114.

⁶⁰ Sőt, a közöttük lévő versengés még brutálisabb formát öltött, mint az I. világháborúban. Az európai államok kapitalizmusainak helyrehozatalát a világválság megakadályozta, és a köztük lévő konfliktusok a korábbinál is jobban kiéleződtek, és elvezettek a II. világháborúhoz. Lásd Ray Kiely: *Rethinking Imperialism*. London, Palgrave Macmillan, 2010. 90.

⁶¹ Gus Hall az 1970-es évek elején az Amerikai Egyesült Államok Kommunista Pártjának volt a főtitkára. Véleménye szerint az Amerikai Egyesült Államok nemcsak „az imperializmus fő fészke”, hanem „a fasizmus sajátos útjára lépett”. Lásd Gus Hall: *Az amerikai imperializmus ma. Kísérlet korunk főbb kérdéseinek és eseményeinek értékelésére*. Budapest, Kossuth, 1974. 10.

III. térkép. A Kárpát–Balkán régió nemzetiségi térképe, 1980 körül
Forrás: Gecse (2007): i. m. 320.

4. kép. Kolostor Moszkva belvárosában ma

Forrás: Gecse Géza felvétele

Egyébként az első, a kapitalista világot nemcsak társadalmi rendszerével, hanem elnevezésével is kihívó Szovjetuniót legfőljebb szándékai szerint lehetett megalakulásakor imperialistának nevezni, mivel, bár célkitűzései alapján a világforradalmat szeretne volna megvalósítani, ám ereje erre kezdetben nem volt. Ennek ellenére az orosz kutatók között is van olyan, aki megalakulásától fogva imperialistának tekinti a Szovjetuniót.⁶² De akad olyan is közöttük, aki kifejezetten az expanzió sikeres megvalósításához kötötte a „szovjet imperializmust”,⁶³ míg megint más, aki ennek ellenére sem tartotta imperialistának a Szovjetuniót.⁶⁴

⁶² Mivel törekvései és állampolitikai döntései alapján jellemzi a szovjet államot, ezért Jegor Gajdar szerint a Szovjetunió már keletkezése óta impérium volt. Lásd Gajdar (2007): i. m. 9.

⁶³ Victor S. Mamatey például a terjeszkedés megvalósításának kezdeti időpontjához, 1939. augusztus 23-hoz köti a „szovjet imperializmust”. Lásd Victor S. Mamatey: *Soviet Russian Imperialism*. New York – Princeton, NJ, D. Van Nostrand Company, 1964. 48.

⁶⁴ Ez volt az álláspontja a Szovjetunióról Lev Davidovics Trockijnak, aki szerint például annak alapján imperialistának nevezni a Szovjetuniót, hogy „a bonapartista bürokrácia és a monopolkapitalizmus” egyaránt „katonai erőt alkalmaz expanziós céljai elérésére. Az efféle azonosítás csak zavarkeltésre jó”. Lásd Krausz Tamás: *A száműzött Trockij*. Budapest, Kolibri, 1989. 188. 1939. október 18-i Trockij *Újra és újra a szovjet állam természetéről* című írásának a keltezése. Trockij a Molotov–Ribbentrop-paktum után írt cikkében – bár Sztálint és a Kominternt „az imperializmus legértékesebb ügynöke”-ként írja le – mégis „kisebbit rossznak” tekinti, hogy Kelet-Lengyelországot a Vörös Hadsereg foglalta el, és nem

Ennek kritériumait viszont elvi szinten meghatározni nem könnyű feladat. A főként emigrációban publikáló Abdurahman Avtorhanov bírálta például azokat a nyugati politológusokat, akik úgy gondolták, hogy „a Kreml külpolitikájának alapja a nemzetállami érdek”. Szerinte ugyanis „a szovjet globális stratégia többfaktorú”, amelyek közül néhány állandó és néhány változó. A csecsen származású politológus-történész szerint: „A szovjet imperializmus nem klasszikus imperializmus. Nem nemzetre alapozott”, ezért tud „forradalmi és dinamikus” lenni. Nem annyira gazdasági, sokkal inkább „ideologikus” törekvés. A hagyományos, kapitalista birodalmi törekvésektől eltérően, amelyeket a nyersanyag, a piacszerzés, a munkaerő, illetve a kedvező tőkebefektetési lehetőség vonz, „a szovjet imperializmust az emberek érdeklík, akiket egy meghatározott politikai és ideológiai rendszernek lehet alávetni. Ettől új típusú imperializmus” – fogalmazott Avtorhanov.⁶⁵ Szerinte a szovjet külpolitika csupán kivételes esetekben, pontosabban „csak külső agresszió idején felelt meg Oroszország nemzetállami érdekeinek”.⁶⁶

A Szovjetunió esetében tehát nem vagyunk könnyű helyzetben, ha nagyhatalmi törekvéseit, expanzióját – ha úgy tetszik, imperializmusát – mozgatórugói alapján kell jellemeznünk, hiszen katonai költségvetésével még maga a legfelsőbb vezetés sem volt tisztában.⁶⁷

A brit, a francia, a német, vagyis a vezető nyugat-európai imperializmusok mellett az I. világháborút megelőzően az Orosz Birodalom mellett „hagyományos birodalom” volt még az Oszmán Birodalom⁶⁸ és az Osztrák–Magyar Monarchia.⁶⁹ Igaz, a Habsburg

Hitler. A Kreml politikáját a következőképpen határozza meg: „egy imperialista környezetben elkorcsosult munkásállam bonapartista bürokráciája által folytatott politika.” Lásd Krausz (1989): i. m. 188–190.

⁶⁵ Avtorhanov alapvetőeknek és állandóaknak a politikai-ideológiai, katonapolitikai, gazdasági összetevőt tartja, míg vannak átmeneti („béke”, „az önrendelkezési jog”, „békés egymás mellett élés”, „enyhülés”) kategóriák, amelyeket „fukcionálisnak” nevez. Szerinte az ország nemzetállami érdekei e két pólus között helyezkednek el. A körülmények határozzák meg, hogy e tényezők mikor, milyen körülmények között cserélnek egymással helyet. In: *Gyinamika szovjetszkovo imperializma (A szovjet imperializmus dinamikája)*, amely a szerző Brezsnyevről szóló könyvének egyik fejezete. Lásd Abdurahman Avtorhanov: *Szila i besszilje Brezsnyeva. Polityicseskije etjudi*. Frankfurt am Main, Possev Verlag, 1979. 215–239.

⁶⁶ A szovjet külpolitikát – szerinte – főként a kommunista párt és az általa létrehozott rendszer érdekei határozzák meg, vagyis a rendszer megszilárdításának és a világkommunizmus győzelmének az érdeke. Lásd Avtorhanov (1979): i. m. 236.

⁶⁷ Csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a fegyverkezésre fordított költségek a szovjet vezetés legfőbb prioritásai között szerepeltek. Méretei, a nemzeti jövedelmen belüli arányuk, még az ország és a fegyveres erők vezetői számára sem voltak ismertek. Jegor Gajdar V. M. Kudrov 2003-ban és N. I. Rizskov 1995-ben megjelent könyvére hivatkozva állítja, hogy a Szovjetunió a szocialista országoknak évi 20 milliárd dollár értékben nyújtott segítséget 1986 és 1989 között és azt megelőzően. Gajdar azt is megállapítja, hogy ez döntő részben hadifelszerelés és haditechnika volt. Lásd Gajdar (2007): i. m. 200–201.

⁶⁸ Akkor is így van ez, ha Eric Hobsbawm különválasztja az oszmán, a Habsburg- és a Romanov-birodalmat az imperialista periódus gyarmati birodalmaitól, és úgy látja, hogy a cári Oroszországot a Szovjetunió új alapra helyezte. Vagyis szerinte az egyszerre tartozik az európai nemzetközi politika hagyományos birodalmihoz, de ugyanakkor mégsem, ezért sorolja külön kategóriába. Lásd Karen Barkey – Mark von Hagen: *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*. Boulder–Oxford, Westview Press, 1997. 12. Ebben a kérdésben Hobsbawmnak csak részben van igaza. Lenin elég meggyőző, amikor az imperializmus új szakaszáról és abban a „cári félperifériális” imperializmusról, illetve az azt támogató társadalmi erőkről ír. Lásd később részletesebben.

⁶⁹ Tofik Iszlamov és Alekszej Miller 1995-ös tanulmánykötete Solomon Wank, Alekszej Miller, Thomas Kleteschka, Sz. A. Romanyenko és John Swanson tanulmányait tartalmazza. Tofik Iszlamovén kívül, aki szerint az Orosz Birodalommal ellentétben – amely eurázsiai birodalom volt – a Habsburgoké tiszta